

հոգեկան եւ մարմնական միութեամբեանց զամենայն զմիարանութիւն արանց եւ կանանց, մեծաց եւ փոքունց եւ ամենայն չափու հասակի անժամանակ յաւիտենիւ Ամեն Յամի 1850 եւ ազգականն 1299 ի դեկտեմբերի 31 ի ոտւոր էջմիածին:

Կաթողիկոս եւ պատրիարք ամենայն հայոց եւ աթոռակալ սրբոց Լուսաւորչացն Հայոց Թաղղէսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ նոցուն աթոռակալի Գրիգորի մեծի Պարթեւի
ՆՆՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ.

Ս. ԷԶՄԵԼԱԾՆԻ ԶԱՆԳԱԿԱՑՆԵՆ

ԱՆՇԵՍԱՑԱԾ ԹԱՆԿԱԳԻՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

A la mémoire d'Édouard Specht.

Հ. Ալիշանի Այրարատ-ին մէջ, երես 221, պատկեր 88, տիբէտեան տառերով գրուած արձանագրութիւն մը կը տեսնենք, որուն տակ նշանակուած է հետեւեալը. «Դիպեթացի գրուած զանգակի»:

Ո՞րն է այս զանգակը:

Յայտնի է, թէ Էջմիածնի արգի զանգակատան շինութեան սկզբնաւորութիւնը կատարուած է Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի (1633—1655) հրամանով, եւ աւարտած է Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի (1655—1680) օրով: Զանգակատան հիմնարկութիւնն եղած է Փիլիպպոս կաթողիկոսի Կ. Պոլսէ դարձին յաջորդ տարին, այսինքն 1654 թուին, իսկ աւարտման թուականն է 1658, ինչպէս ցոյց կուտայ զանգակատան մէջի հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թագաւորութեան Պարսից Շահապատի, նաեւ ի հայրապետութեան Տեառն Փիլիպպոսի, թուին ՌձԴ հիմնարկեցաւ Տեառն Յակոբայ

Ջուդայեցւոյ, ՌՃԶ, աւարտեցաւ դանգակատունս, ծախիւք Անտոն Պա-
րոն Զէլէպին, ի փառս Բրիտտոսի Աստուծոյ Վերոյ » (1)։

Ըստ Առաքելի (եր. 338) Փիլիպոս կաթողիկոս « քաղուեմ երեւելի
եկեղեցական անօրով, եւ մարմնաւոր կարասիւի, ելեալ ի Կոստանդնուպօլ-
սէ՝ ճանապարհ արարեալ եկն եհաա ի քարձրագահ աթոռն ի սուրբ Էջ-
միածին »։ Արդ հաւանական 'է որ, ինչպէս կը կարծէր նաեւ ողբացեալ
աշխատակիցս E. Specht, Ռուսացպետ ճենական գրականութեան,
Անտոն Զէլէպի ու Էջմիածնի զանգակատան շինութեան համար նիւթա-
պէս ուսարեկէ զատ՝ տիրէտեան տառերով արձանադրուած զանգակն ալ
նուիրած ըլլայ, ձեռք բերած ըլլալով զայն իր ուղեւորութեան ժամա-
նակ, Տիբէտի մէջ, հետեւաբար զանգակն ալ բուզղայական մենհանէ
մը կորզուած հանուած է։ Ասոր անհերքելի ապացոյց է վրայի խորհրդ-
դական գրուածքը — Ուն, ախ, հոււն, — երեք անգամ կրկնուած, որ
Բուդդայի անձը, վարդապետութիւնն ու գթութիւնը կը յայտնէ, բուդ-
դայականութեան մէջ սովորական դարձած բանաձեւով։

Հետագայ յօդուածը, զոր յատկապէս « Բանասէր » ի համար պատ-
րաստած եւ իր մանուանէն առաջ յանձնած էր ինձ ողբացեալ հեղինակը,
աւելի ընդարձակ տեղեկութիւն կուտայ Ուն, ախ, հոււն երեք խորհրդ-
դական բառերու մասին։ Ուրեմն անցնինք ուրիշ կէտի մը։

Ո՛ւր է այն զանգակը։

Պատասխանը շատ պարզ է, եթէ մէկը կարենայ դուշակել թէ ո՛ւր
գացած են Էջմիածնի հին (ոչ թէ « Հայրիկեան ») Խանգարանին մէջ պահ-
ուած արքայական թագին (2) վրայի Թանկագին քարերը...

1903-ին այս յօդուածը դեռ նոր պատրաստած էի, հրատարակութեան
շուրջ՝ աւելի տեղեկութիւններ ձեռք բերելու համար դիմեցի Էջմիա-
ծին, պ. Խորէն Խրիմեանին, որ ազնուաբար հաճեցաւ պատասխանել
ինձ հետեւեալը, իր 28 ապրիլ 1903 թ. նամակով։

« Այս շաբթու նայել տուի զանգակներ շատ ուշադրութեամբ,
հնար չեղաւ Ձեր դրած զանգակի հետքն անգամ գտնել։ Նոքա ընդ
ամէն 14 հատ են, տասն՝ մեծ զանգակատան եւ չորսն՝ հիւսիս-հարա,
գտնուող գմբէթների մէջ։ Ասոնցմէ միայն 3 զոյգն է՝ որ դրեր ունին։

(1) Առաքել Դաւրթեցի, որ մանրամասն կը պատմէ զանգակատան շինութիւնը,
(Ֆ տիպ, եր. 338—342), կըսէ. « Եւ եղեւ կատարումն զանգակատանն, եղեւ ՌՃԷ. Թուին
եւ ի տօնի խաչվերացին օրհնեցին զխաչն՝ որ ի գլուխ զանգակատանն եւ քակեցին
զեփակէն։ Արդ՝ ստալդ պատմութիւն զանգակատանն այս է, թէպէտ ի վերայ նորին
գրեալ թուականքն ալլապէս են »։

(2) Այս Թագի մասին կարգաւ իմ յօդուածն « Բանասէր » ի մէջ, հատոր Գ (1902),
հրեմ 97, ուր գրած եմ նաեւ պատկերը։

մին՝ հայերէն զուրա ցցուած տառերով, եւ երկուսն ուսանելն Մնացեալ զանգակներ ոչ մի գիր չունին եւ այնչափ էլ հին չեն երեւիր Ամենահին միաբաններէն հարցուցի, ինչպէս նաեւ հնութիւններ հաւաքող Սմբատեան Մեսրոպ եպիսկոպոսէն. ոչ ոք տեղեկութիւն չունի զանգակի մասին շեմարանի տեսուչ պ. Կոստանեան ըսաւ որ վերջի ժամանակներ զանգակներ վերցուած եւ նորեր գրուած են նոցա տեղերը: Բայց թէ հիներն ի՞նչ եղած են, փճացե՞ր թէ մի ուրիշ վանքի, եկեղեցիի տրուած են, այդ ալ չեն գիտեր: Երբ ծանօթ զանգակի մասին տեղեկութիւն չունին, հետեւաբար չը գիտեն թէ ո՞վ բերած է զայն Մանչուրիայէն, Անտոն Չէլէպի՞ն թէ Փիլիպպոս կաթողիկոս կամ մի այլ ոք:

« Բայց ես Նորից հետամուտ կը լինիմ, անգամն ալ նայել կուտամ. փոշոտած են. գուցէ երեւայ Նորից կը գրեմ Ձեզ ինչ տեղեկութիւն որ ստանամ. առ այժմ յետաձգելու է այդ մասին Ձեր գրուածի հրատարակութիւն »:

Նոյն տարին ճարտարապետ ընկերիս՝ պ. Թորոս Թորամանեանի հետ Անի գացած միջոցիս հանդիպելով էջմիածին, դիւանապետ Կորիւն վ. Սահակեանի եւ պ. Թորամանեանի ընկերակցութեամբ բարձրացայ զանգակատան վրայ եւ մանրամասն կերպով քննեցի բոլոր զանգակները. բայց չգտաւսայ երբ շտեմայ յիշեալ զանգակի հետքն իսկ: Հաւանական է որ ոչինչ գնով մը ծախուած ըլլայ այն հնավաճառի մը, որ անշուշտ հարստացուցած ըլլալու է Եւրոպայի հնութեանց թանգարաններէն մին, հարստանալով նաեւ ինք, վաճառող անձը:

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ

* * *

L'inscription qui se trouve sur une des cloches de l'Eglise arménienne d'Etchmiadzine est en caractères tibétains ; c'est la formule mystique : *Oum ah houn*, très usitée dans le Bouddhisme.

Oum désigne la personne du Bouddha,

ah sa doctrine,

houn sa miséricorde. (1)

Cette formule est très employée au Tibet; elle se rencontre dans les formules magiques (dhâranî) du cheval aérien. Elle s'est répandue aussi

(1) Psoma de Koriüs. Grammar of the tibetan language, p. 105.

en Chine, elle est très souvent écrite en caractères tibétains sur la couverture des ouvrages chinois.

Dans le culte bouddhique, les cloches sont placées dans les temples et suspendues à des supports, aussi elles ne sont pas très grandes. (2)

On peut voir deux cloches japonaises au Musée Guimet qui n'ont qu'une hauteur de 60 centimètres. Le même musée a plusieurs cloches qui viennent de l'Annam; elles sont bien plus grandes, elles ont environ 95 centimètres. Il ne possède pas de grandes cloches tibétaines, mais seulement deux petites clochettes.

Voici comment l'abbé Huc raconte une cérémonie religieuse au Tibet :

«Quand l'heure des prières est arrivée, un Lama va se placer devant la grande porte du temple, et souffle de toute la force de ses poumons dans une conque marine, en regardant tour à tour les quatre points cardinaux. Chacun des lamas alors prend le manteau et le chapeau des cérémonies, et on va se réunir dans la grande cour intérieure. Quand le moment est arrivé, la conque marine résonne pour la troisième fois, la grande porte s'ouvre, et le Bouddha-vivant fait son entrée dans le temple. Après qu'il s'est assis sur l'autel, tous les lamas déposent au vestibule leurs bottes rouges, et avancent pieds nus et en silence. A mesure qu'ils entrent, ils adorent le Bouddha-vivant par trois prostrations; puis ils vont se placer sur le divan, chacun au rang de sa dignité. Ils sont assis les jambes croisées, toujours tournés en choeur, c'est-à-dire face à face. Aussitôt que le maître des cérémonies a donné le signal en agitant une clochette, chacun murmure à voix basse comme des actes préparatoires, tout en déroulant sur les genoux le formulaire des prières marquées par la rubrique. Après cette courte récitation, vient un instant de profond silence. La cloche s'agite de nouveau, et alors commence une psalmodie à deux chœurs, sur un ton grave et mélodieux. Les prières tibétaines, ordinairement coupées par versets, et écrites en style métrique et cadencé, se prêtent merveilleusement à l'harmonie. Quelquefois, à de certains repos fixés par la rubrique, les Lamas musiciens exécutent une musique qui est peu en rapport avec la mélodieuse gravité de la psalmodie. C'est un bruit confus et étourdissant de cloches, de cymbales, de tambourins, de conques marines, de trompettes, de sifflets etc. Chaque musicien

(2) De Schlagintweit. Le Bouddhisme au Tibet, trad. française, planche XXVII et planche XXVI, à la 4-me ligne. (Annales du Musée Guimet, tome III).

joue de son instrument avec une espèce de furie. C'est à qui produira le plus de bruit et le plus de désordre. » (3)

Il serait très curieux de savoir comment une cloche avec des caractères tibétains et une formule bouddhique fut amenée en Arménie et se trouve dans une église chrétienne.

Il est fort peu probable que cette cloche ait été apportée par des souverains étrangers.

En 1441 le siège patriarcal fut reporté à Etchmiadzine d'où les troubles l'avait éloigné en 453.

Lorsque Chah Séfi entra dans le pays d'Ararat, il s'établit sous la citadelle d'Erivan pendant 93 jours, il réussit à grand-peine à enlever cette citadelle aux Osmanlis. Les armées ravagèrent et portèrent la désolation dans tout le pays principalement dans l'Ararat. A Etchmiadzine tout avait été ruiné à l'exception de l'Eglise et des édifices voûtés. Aussi le Catholicos Philippos dut-il reconstruire le tout.

« Quand Ter Philippos séjournait à Constantinople, il sy trouvait aussi un chrétien de race arménienne, Anton Tchélébi, de Bursa, ayant en cette ville sa maison d'habitation. Il possédait encore une maison seigneuriale à Smyrne et une autre, magnifique, à Constantinople, toute dorée et peinte de diverses couleurs. Cet Anton Tchélébi était un personnage tellement considéré, qu'il avait accès à la porte du monarque des Osmanlis et dans les contrées lointaines des Francs et de la Perse; car il était fort riche et possédait de vastes propriétés il s'occupait de commerce, il venait fréquemment soit à Constantinople, soit à Smyrne.

« Lorsque Ter Philippos était à Constantinople, Anton eut occasion d'apprécier sa doctrine apostolique, la pureté de son genre de vie, et ressentit pour lui une vive affection. « Puisque le divin maître, lui dit Ter Philippos, t'a comblé de ses dons, grande fortune, haute position, c'est ton devoir de laisser un pieux et notable souvenir, digne de ton nom, soit, pour le moment, un clocher à Etchmiadzine, qui n'en possède pas. Je désire que ce soit toi qui pourvoies à cette nécessité du saint siège ». Le Tchélébi, avec beaucoup d'empressement et d'humilité sincère, se chargea de l'accomplissement de son projet. Il lui dit: A ton retour à Etchmiadzine, construis un clocher, tel que ton esprit l'a conçu, de vastes proportions, solide, élevé, d'un beau travail artistique, et tout l'argent qui y sera dépensé, et plus encore, je te le ferai remettre exactement.

(3) Huc. Souvenir d'un voyage dans la Tartarie, le Tibet et la Chine. 2me édition, Paris 1859, tome I, p. 143.

« Fort de cet engagement, Ter Philippos, en arrivant à S. Etchmiadzine, se mit à construire le clocher, le commencement, la pose du fondement eut lieu le 9 oct. 1103=1654... Au mois de mars (1104), le 5e dimanche du carême, arriva la mort du grand pontife Ter Philippos Catholicos, et la construction du clocher fut suspendue. . .

« Le mois de juillet (1657), la construction fut reprise, jusqu'à l'achèvement de cette œuvre d'art admirable, ornée aux endroits convenables de sculptures sur pierre, représentant toute sorte d'animaux, d'oiseaux, de plantes et d'arbres. Les bases, les piliers, les chapiteaux, les arceaux, en un mot, toute l'architecture en est très élégante. Le clocher fut terminé le 8 octobre 1107=1657.» (4)

On peut donc supposer que ce pieux Arménien, Anton Tchélébi, non seulement fournit l'argent nécessaire au Catholicos, comme l'indique l'inscription, mais lui donna en outre une cloche du Tibet qu'il avait rapportée de ses voyages.

É. SPECHT

1 1
1 1

4

(4) Arakel. Livre d'histoires, chap. xxv (page 433 de la traduct. de Brosset, tom I de la Collection des Historiens Arméniens.)